تاج جويو

وچولي جو معياري لهجو

زبان يا ٻوليءَ جي اوسر ۽ تشڪيل لاءِ سماج جو هئڻ ضروري آهي، اُن ڪري علامہ آءِ آءِ قاضيءَ لکيو آهي تہ "زبان جو مسئلو سماجي شعور تي ٻڌل آهي". هڪ ماڻهو نہ پر هڪ کان وڌيڪ ماڻهن جي ميلاپ/ اشتراڪ سان سماج جڙي ٿو ان ڪري انسان فطري طور سماجي آهي، ڇو تہ سماجَ کان سواءِ هو "انسان" سڏائي ئي نہ ٿو سگهي. سماجي رشتن جي بقا لاءِ زبان يا ٻولي سڀ کان وڌيڪ اهم ۽ لازمي ضرورت آهي. قرآن حڪيم ۾ اها ڳالهہ "خلق الانسان علّمه البيان" جي لفظن ۾ بيان ڪئي وئي آهي. اِن قرآني حڪمت کي آڏو رکي، علامہ قاضيءَ لکيو آهي تہ:

"اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي تہ انسان کي بيان جي قوت هجي، ڇاڪاڻ تہ تبادلءِ خيال هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري ئي قوم جي اجتماعي زندگي ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي، يا ان کي ترقي وٺائي ٿي، ۽ اُن کي باقي رکي ٿي. جيڪڏهن اهي ضرورتون باقي نہ ٿيون رهن تہ ٻوليءَ جو باقي رهڻ بہ بي معنيٰ آهي."

(مهراڻ/ 2، 1965ع)

ٻولي، انسانن جي سوچن، خيالن، اُمنگن، جذبن، احساسن ۽ اظهار جي سگهہ جو رڪارڊ آهي ۽ اُن سان گڏ انسانن جي سماجي، اقتصادي، راڄنيتي ۽ تهذيبي ڪارڪردگيءَ جو آئينو بہ آهي.

دنيا اندر سمورين قومن کي پنهنجون ٻوليون آهن، اهڙيءَ ريت سنڌي قوم کي بہ پنهنجي ٻولي آهي، جيڪا دنيا جي قديم ترين ۽ شاهوڪار زبانن مان هڪ آهي. اِن ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ سنڌي موجوده دور جي هڪ زندهہ ۽ ترقي ڪندڙ (living & growing) زبان آهي، جنهن جي تعمير، تشڪيل ۽ اوسر کي پنجن کان ڏهہ هزار سال يا اجا بہ وڌيڪ عرصو لڳو آهي. ان جي تعمير، تشڪيل ۽ اوسر هڪ اهڙي سداسرسبز ۽ آسودي ملڪ ۾ ٿي آهي، جيڪو اقتصادي ۽ تهذيبي طور خود ڪفيل ۽ پاڻيرو پئي رهيو آهي. هن ٻوليءَ کي پنهنجي تاريخ، پنهنجو منفرد وياڪرڻ/ گرامر ۽ پنهنجون خصوصيتون رهيون آهن. موهن جي دڙي کان تهذيبي سفر ڪندي، هن زبان ڪيئي لاها چاڙها ڏٺا آهن، پر هن زبان جي رکوالن ڪڏهن لطيف، ڪڏهن سچل، ڪڏهن سامي، ڪڏهن قليچ بيگ، ڪڏهن ڪوڙومل ڪلناڻي، ڪڏهن پيرومل مهرچند آڏواڻي، ڪڏهن گربخشاڻي، ڪڏهن علامہ آءِ.آءِ. قاضي، ڪڏهن دائودپوٽو ڪڏهن جي.ايم.سيد، ڪڏهن ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڪڏهن محمد ابراهيم جويو ڪڏهن شيخ اياز ڪڏهن نارائڻ شيام، ڪڏهن ڊاڪٽر پرسو گدواڻي ۽ ڪڏهن ڊاڪٽر الانا بنجي، اُن جي سونهن، سوڀيا ۽ سج ڌج کي برقرار پئي رکيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد ۽ اصليت بابت ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن وڏو ڪم ڪيو آهي. مختلف وقتن تي مختلف عالمن اُن جي بڻ بڻياد بابت مختلف رايا ۽ نظريا پيش ڪيا آهن. گريئرسن، ٽرمپ، شرٽ، پيرومل، ڊاڪٽر بلوچ، سراج، مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر خوبچنداڻي، الانا صاحب ۽ ٻين جو ان ڏس ۾ ڪم اهميت رکي ٿو. ڪن سنڌيءَ کي اندو-آرين، ڪن غيرآريائي، ڪن سامي صفت ٻولي، ڪن سنسڪرت جي ڄائي، ڪن سنسڪرت جي ماسي يا ماءُ، ڪن دراوڙي نسل جي ۽ ڪن سئندوي يا سندوري مان نڪتل زبان قرار ڏنو آهي. منهنجو مقصد اها ڇنڊڇاڻ ڪرڻ نہ آهي، پر آءٌ ايترو چوان ٿو تہ: سنڌي تهذيب ۽ سنڌي زبان، سرزمين سنڌ جي آدي- جڳادي زبان آهي، اها ڪا ٻاهران آيل ۽ لاڏائو ٻولي ڪانہ آهي، هيءَ

هن خطي جي تهذيب مان ڦُٽي نڪتل زبان آهي ۽ اُن جون پاڙون موهن جي دڙي واري تهذيب ۾ کتل آهن. هن سدابهار ٻوليءَ دنيا جي هر ٻيءَ زبان وانگر جتي ٻين ٻولين جي لفظي ذخيري کي پنهنجو ڪيو آهي، اُتي پاڻ به ٻين ٻولين جي جهول ۾ پنهنجا لفظ وجهڻ ۾ بُخل کان ڪم نه ورتو آهي. قديم سنڌ جي حدن توڙي سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافيءَ جو مطالعو ڪنداسون ته ڪاڪي ڀيرومل جي ان راءِ سان اتفاق ڪرڻو پوندو ته:

"سنڌي ٻولي، قديم وڏيءَ سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي گجرات جي شهر سورت تائين هيون، جنهنڪري پنجاب جو ڳچ ڀاڱو راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪي ڀاسا، لسٻيلي ۽ مڪران سميت سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سڀني هنڌن اسان جي سنڌي ماڻهن راج ٿي ڪيو جنهنڪري سنڌي ٻولي انهن ڀاسن ڏانهن چالو آهي." (سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: ص48)

دنيا جي هر ٻوليءَ جي حدن اندر مختلف علائقن اندر ڳالهائڻ ٻولهائڻ جا جدا جدا لهجا/اُپ ڀاشائون يا Dialects هوندا آهن. ان ڪري ئي هيٺين قسمن جي چوڻين ۾ ڪهاوتن جنم ورتو آهي:

(1) ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي.

(2) ڇهڙو چراخ، تهڙو جرڪ، ٻولي ٻوليءَ فرق.

(3) بارگا وين بولي بدلي، تروور بدلي شاکا.

ٻِڍاپا ۾ ڪيس بدلي، لڪشڻ نه بدلي لاکا (گجراتي پهاڪو)

يعني: "ٻارهين ڪوهين تي ٻولي ائين بدلجي ٿي، جيئن وڻ جون ٽاريون. ٻُڍاپڻ ۾ وار بدلجيو وڃن، پر لاکن (لاکا ذات) جو لڇڻ نه ٿو بدلجي".

اهي چوڻيون ۽ پهاڪا، دنيا جي سڀني ٻولين سان هڪ جهڙا لاڳو ٿين ٿا. هونئن به هر ٻوليءَ جو ڳالهائيندڙ هڪ شخص هوندو آهي، جيڪڏهن اسان ڪن به ٻن شخصن جي ڳالهه ٻولهه يا گفتگوءَ جي انداز تي گهرائي ۽ باريڪبينيءَ سان ويچار ڪنداسون ته ان ۾ خاصو فرق معلوم

ٿيندو پوءِ ڀلي ڪٿي اهي ساڳئي علائقي جا رهاڪو ڇو نہ هجن. خود جڏهن ڪو ماڻهو گهر ۾ ڳالهائي ٿو شهر يا ڪار وهنوار وقت ڳالهائي ٿو يا پڙهيلن جي محفل يا ادبي ميڙ ۾ ڳالهائي ٿو تہ سندس ڳالهائڻ جي ڍنگ، لفظن جي انتخاب ۽ ڳالهہ جي عبارت ۾ فرق اچي وڃي ٿو. ان ڪري ساڳئي ملڪ جي مختلف يا پراڻهن علائقن ۾ ڳالهائجندڙ بولي سياويڪ طور فرق واري معلوم ٿيندي پر اها بہ حقيقت آهي تہ اهو فرق يا تفاوت ايڏو بہ وڏو نہ هوندو آهي، جو اُن ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ گفتگوءَ وقت هڪ ٻئي کي سمجهي نہ سگهن. اهڙن ننڍڙن ننڍڙن فرقن کي گهٽائڻ يا روڪڻ لاءِ ترقي يافتہ ٻولين جا هڪڙا معياري لهجا (Standard Dialects) ٿيندا آهن، جيڪي تعليم، ادب ۽ موجوده زبان جي ميڊيا ۾ ڪم ايندا آهن ۽ اهڙي لهجي کي "معياري لهجو" يا "معياري ٻولي" (Standard language) ڪوٺيو ويندو آهي. اهو معياري لهجو سرڪاري سطح تي تسليم ٿيڻ بعد تعليمي ادارن، نشر و اشاعت، عدالتن، اسيمبلين، درسي ۽ ادبي ڪتابن ۾ ڪتب ايندو آهي. جهڙي طرح:

> "انگلنڊ ۾ جيڪا زبان سرڪاري طور ملڪ جي زبان تسليم ڪيل آهي، جنهن کي هو 'معياري انگريزي ٻولي' (Standard English) چون ٿا، اها انگلنڊ جي ٻين خطن جي اچار کان گهڻو اختلاف رکي ٿي. جيڪا انگريزي موجوده وقت ۾ سرڪاري طور ملڪي زبان آهي، ان کي ڏاکڻين علائقي واري انگريزي (Southern English) يا "شاهي انگريزي" (King's English) بہ چوندا آهن.
>
> (ڊاڪٽر الانا: سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي- ص8)

ساڳيءَ طرح هر هڪ ٻوليءَ ۾ علائقائي اُپ ٻولين يا Dialects جو فرق هئڻ لازمي آهي. "ڀارت ۾ دهلي- ميرٺ علائقي جي ڪڙي ٻولي (هندي) گذريل اڍائي سؤ سالن کان وٺي ادبي لکڻين، اخبارن ۽ مخزنن ۾ ڪتب پئي اچي. اُن جو ٿهلاءُ گهڻو تڻو سڄي ڀارت ۾ راڄ ڀاشا (official language) ۽ ڳانڍيو ٻوليءَ (Link Language) جي روپ ۾ ٿي چڪو آهي. اڄ اتر ڀارت جي گهڻن ئي پرانتن جا جدا جدا رهاڪو تعليم، ساهتيہ ۽ پاڻ ۾ لکپڙهہ ڪرڻ

لاءِ معياري هندي (کڙي ٻولي) جو استعمال ڪن ٿا. پوءِ گهرن ۾ پنهنجي پنهنجي جدا جدا لهجا (جيئن تہ ڀوڄپوري، مگهٽي، بُنديلي، پوربي، بهاري، ڇتيسگڙهي، هرياڻوي، راجستاني، برج، اَوَڌي، اُتراچل ۽ هماچل جون پهاڙي ڀاشائون ڇو نہ ڳالهائيندا هجن." (مرليڌر جيٽلي: ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ: ص47 سال 1991ع)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو اپ ڀاشا ۽ Dialect کي "محاورو" تصور ڪندي لکي ٿو تہ: "چين ۾ اٺ وڏا ۽ ويهن کان وڌيڪ محاورا (Dialect) آهن. پيچنگ (Peking) گاديءَ جو هنڌ آهي، ان جو محاورو سُرن جي چٽائيءَ سبب سڄي ملڪ ۾ ۽ ٻاهر ويل (overseas) چينين لاءِ بہ سمجهہ ۾ اچڻ وارو هوندو آهي. پيچنگ جو محاورو معياري لکجي ٿو."
(لاڙي ۽ ڪڇي: سنڌيءَ جا ٻہ محاورا: 2008، ص14)

اهڙيءَ طرح سنڌي زبان جون بہ جدا جدا اپ- ٻوليون يا لهجا (Dialects) آهن، جن تي "بنيادي طور گهٽ ۾ گهٽ ڪم مستشرق عالمن جو ڪيل آهي، جن ۾ گريئرسن جو نالو نمايان رهيو آهي
."(الطاف جوکيو: ساهتيءَ جو لهجو ۽ اُن جو صوتياتي اڀياس: ڪلاچي سيپٽمبر 2007 ص25)

گريئرسن، عام رواجي حساب سان سنڌي ٻوليءَ جا چار لهجا: معياري (يا وچولي)، سرائيڪي، ٿريلي ۽ لاڙي ڄاڻائي، انهن ۾ 'ڪڇي ۽ لاسي' شامل ڪري، ڇهہ لهجا تسليم ڪيا آهن'
(تفصيل لاءِ ڏسو: جي.اي. گريئرسن: برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو جلد8، ڀاڱو پهريون، سنڌي ترجمو: 2000ع، ص60_16)

سنڌ جي عظيم ٻوليدان ڪاڪي ڀيرومل، سنڌيءَ جون ڇهہ اپڀاشائون، طبعي حدن جي ورهاست موجب: سِريلي، وچولي، لاڙي، ٿريلي، لاسي ۽ ڪڇڪي، ڄاڻايون آهن.
(تفصيل لاءِ ڏسو: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: 1956)

ڊاڪٽر غلام علي الانا، پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني (لسانياتي جاگرافيءَ" ۾ سنڌي زبان جا مکيہ لهجا ست- اُترادي يعني سريلي، وچولي، لاڙي، ٿري، ڪوهستاني، ڪڇي ۽ لاسي ڄاڻائيندي، انهن کي وري مقامي ننڍين ننڍين گروهن ۽ محاورن (colloquial) ۽ ڏنڍي وار

محاورن ۾ ورهائڻ جي ڳالهہ ڪئي آهي.

(سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي: 1979، ص9)

سنڌ جو مايہ ناز عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جڏهن سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو چيئرمئن (1991ع) مقرر ٿيو تہ هن هڪ جامع رٿا هيٺ سنڌ جي مختلف ڀاڱن توڙي سنڌ سان لاڳو ٻين صوبائي علائقن ۾ ڳالهائجندڙ سنڌي ٻوليءَ جي مطالعي جي شروعات ڪرائي ۽ ان رٿا موجب ٻارهن مطالعا پيش ٿيڻا هئا. جن مان (1) سبيءَ جي ٻولي: ڊاڪٽر دادمحمد بروهي، (2) ماتيلي اباوڙي جي ٻولي: پروفيسر محمد فاضل شيخ، (3) شڪارپور جي ٻولي: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، (4) اترادي ٻولي: هدايت پريم (5) ٿري ٻولي: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ هدايت پريم (6) ماڇر، ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي: حافظ حبيب سنڌي۔ ڊاڪٽر صاحب جي دور ۾ ۽ (7) جتڪي ٻولي: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (2003ع)، (8) سنڌي ٻوليءَ جو درياهي لهجو (اصل نالو: مهراڻ جي ٻولي/ درياهي ٻولي): الهنواز رڪڻائي: (2007) ۽ (9) لاڙي ۽ ڪڇي (سنڌيءَ جا ٻہ محاورا): ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو (جون 2008ع)۔ بعد ۾ ڇپجي چڪا آهن.

ڊاڪٽر حيدر سنڌي وري، سنڌي ٻوليءَ ڪي طبعي لهجن (لاڙي، ڪوهستاني، سرائيڪي ۽ وچولي) ۽ فطري لهجن (ڪڇي ڪاٺياواڙي، راجستاني، گنڊاوي، ڍڪري، لاسي، جدگالي ۽ ڪيڇي) لهجن ۾ ورهائي ٿو. بهرحال، ان تي لسانيات جا ماهر ۽ لسانياتي جاگرافيائيءَ جا ڄاڻو ٻيا بحث ڪندا، آءٌ هتي "وچولي جي معياري لهجي" بابت پنهنجا خيال پيش ڪندس، جنهن ۾ بہ آءٌ اعتراف ڪري ڇڏيان تہ منهنجو ڪتابي اڀياس وڌيڪ ۽ مشاهداتي ۽ عملي اڀياس گهٽ آهي.

اها هڪ حقيقت آهي تہ هڪ سڌريل زبان جي حيثيت ۾ سنڌيءَ جا لڳ ڀڳ مٿي ڄاڻايل يا ڪجهہ ٻيا لهجا (Dialects) ۽ اُپ لهجا (Sub_ dialects) آهن، جن ۾ سنڌ جي موجوده طبعي حدن ۽ ٻسنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافي وارا سمورا لهجا اچي وڃن ٿا. اُنهن لهجن جي فرق جي باوجود، سنڌ جا سيئي سنڌي، يا سنڌ کان ٻاهر وسيل سنڌي، هڪبئي کي

سمجهي سگهن ٿا. ان جو خاص سببُ، تعليمي ۽ ادبي ميدان ۾ "معياري سنڌي ٻوليءَ" جو استعمال آهي. معياري سنڌي ٻولي (Standard Sindhi Language) يا معياري سنڌي لهجو (Standard Sindhi dialect) ساڳي ڳالهه آهي. جو تہ دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ لفظن جون معنائون شخصي/ مقامي ۽ اجتماعي/ قومي صورت ۾ ڌار ڌار سمجهيون وينديون آهن. جيئن لفظن جون لُغتي ۽ مددي (Subsidiary) يا سماجي ۽ ڪلچرل معنائون ڌار ڌار هونديون آهن. ان حوالي سان سنڌي معياري ٻولي، لهجو يا محاورو (جيڪو عالم جيئن ڪتب آڻي). هڪڙو ئي آهي، جنهن کي مختلف عالمن "ساهتي لهجو"، "وچولو لهجو" يا "حيدرآبادي لهجو" (ٿوري گهڻي جاگرافيائي حدن جي اختلاف سان) بيان ڪيو آهي. گريئرسن وٽ "وچولي لهجي" جي حدبندي هن ريت آهي:

"سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايل آهي: "لاڙ" يا هيٺين سنڌ، "وچولو" يا مرڪزي سنڌ ۽ "سِرو" يا مٿين سنڌ. سنڌيءَ جو معياري لهجو جنهن کي "وچولو" چئجي ٿو سنڌ جي وچولي ۾ ڳالهائبو آهي، جيڪو اندازاً حيدرآباد جي چوگرد وارو علائقو آهي. اهوئي سنڌي لهجو ادب ۾ استعمال ٿيندو آهي ۽ سنڌ جا سڀ پڙهيل ماڻهو اهو ڪتب آڻيندا آهن."

(برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو- سنڌي ترجمو: 2000ع. ص 61)

پيرومل سنڌي ٻوليءَ جي اهم اپڀاشائن- سري (شڪارپور)، لاڙ (جي مسلمانن) ۽ شاهه جي رسالي واري لاڙيءَ ساهتي پرڳڻي (اڳوڻي نوابشاهه) ٿوري سيوهڻ جي ٻوليءَ کي ٺيٺ سڏيندي، لکي ٿو تہ:

"هن وقت درسي ڪتابن ۾ رڳو وچولي، خاص ڪري حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ جي ٻولي ڪم اچي ٿي ۽ اها ئي سيني کان وڌيڪ کري ۽ ٺيٺ ٻولي ليکجي ٿي."

ان جو ڪارڻ بيان ڪندي لکي ٿو تہ:

"سن 1853ع ۾ جڏهن سنڌ جي تعليم کاتي وارن پهريون پيرو اسڪولن جي ڪم اچڻ لاءِ درسي ڪتاب جوڙايا،

تڏهن اهو ڪم حيدرآباد جي ڪن معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ سياويڪ طور ڪتابن لکڻ ۾ هنن اها ٻولي ڪم آندي، جا پاڻ ۾ ڳالهائيندا هئا. ائين حيدرآباد ۽ ان جي پسگردائيءَ وارن هندن جي ٻوليءَ کي شرف مليو ۽ هن وقت اها ئي ڪتابي ٻولي ئي ڪم اچي ٿي، پر انهيءَ تي ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي، تنهنڪري وچولي جي لهجي ۾ ليکجي ٿي. وچولي ۾ ساهتي پرڳڻو (نوشهروفيروز ڪنڊيارو وغيره) پڻ اچي وڃي ٿو.

(سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ 1956ع، ص 93 ـ 94)

وچولي جون حدون بيان ڪندي، ساڳئي ڪتاب ۾ ڀيرومل لکي ٿو:

"سري ۽ لاڙ جو وچ وارو ڀاڱو 'وچولو' سڏجي ٿو جنهن جون حدون ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اُتر واري ڀاڱي کان وٺي، هيٺ ڪوٽڙي ڏويڙن تائين آهن. اهو سنڌ جو 'وچولو' يعني وچ وارو ڀاڱو آهي، ۽ اُتي جي ٻولي 'وچولي' ڪوٺجي ٿي.

(ايضاً: ص113)

ان ئي ڪتاب ۾ ڀيرومل سڄي سنڌ ۾ سيوهڻ جهڙو ٻيو قديم شهر موجود نہ ٿو سمجهي. سندس خيال ۾ هي شهر آرين جي هٿ هيٺ هو ۽ انهن جي ٻولي نيٺ هئي، جنهن جا اهڃاڻ اڄ تائين پڌرا آهن. سيوهڻ ۽ دادو سنڌونديءَ جي هڪ ڪپ تي آهن ۽ ٻئي ڪپ تي ساهتي پرڳڻو آهي. سنڌ جي انهيءَ سڄي وچولي ڀاڱي جي ٻولي اڄ بہ سڄيءَ سنڌ ۾ ٺيٺ ليکجي ٿي. درسي ڪتابن ۾ اها وچولي ٻولي ڪم اچي ٿي. هن وقت جيڪا عربي- سنڌي آئيويٽا ڪم اچي ٿي، جن صاحبن اها جوڙي، تن مان هڪڙو سرڳواسي ديوان ننديرام ميراڻي سيوهڻ جو وينل هو. (ص113 ـ 114 ـ 115 ـ ايضاً)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو "وچولي محاوري" تي بحث ڪندي لکي ٿو تہ:

"اُتر ۽ ڏکڻ سنڌ جي وچ واري ايراضي "وچولو" سڏجي ٿي. اُن ۾ نوشهري ۽ پرين واري ايراضيءَ کي "ساهتي" بہ سڏجي ٿو".

ان بعد ڀيرومل واري حدبندي (ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اتر

واري ٻاڪي ڪان وٺي ڪوٽڙيءَ تائين) ڇاڻائيندي لکي ٿو ته "

"وچ ۾ هجڻ ڪري هن محاوري جي اُچارن ۾ وچٿرائي ۽ توازن آهي. هن تي اتر ۽ لاڙ جي اُچارن جو ٿورو ٿورو اثر به آهي. هن محاوري کي نوشهري ۽ سيوهڻ جي علمي مرڪزن جي ٽيڪ آهي". (لاڙي ۽ ڪچي سنڌيءَ جا به محاورا : 2008)

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب به پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ واري راءِ کي دهرايو آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جو رايو آهي ته:

"وچولي جي ٻولي وڌيڪ وزنائتي ۽ زياده فصيح آهي. وچولي جي ٻولي لاڙ ۽ سري جي ٻولين مان سڌريل صورت ۾ بنيل آهي. وچولي ٻولي لاڙ ۾ به ۽ سري ۾ به آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿي ۽ اُهائي علمي ۽ ادبي ٻولي سمجهي وڃي ٿي. اڪثر ڪتاب ۽ اخبارون انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيون وڃن ٿيون. تعليمي ڪتاب ته خاص طرح وچولي ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن ۽ لکيا وڃن ٿا. وچولي سنڌ جون حدون طول (ڊيگهه) ۾ گهٽوڪري لاڙڪاڻي ۽ اُن جي آسپاس کان وٺي، حيدرآباد ۽ اُن جي ويجهي پسگردائيءَ تائين آهن. عرض (موڪر) ۾ درياءَ جو اولهه وارو پاسو جبل کان سواءِ ۽ درياءَ جي اوڀرين پر ساهتي سچو پرڳڻو".

(آفتاب ادب: 1956ع، ص116)

مرليڌر جيٽليءَ جي نظر ۾

"معياري سنڌي ٻولي، اهو لهجو آهي، جيڪو ساهتي (سيوهڻ، پريا، نوابشاهه ۽ اُن جي آسپاس) ايراضيءَ ۾ ڪتب اچي ٿو. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ تعليم کاتي وارن جيڪي درسي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپايا، انهن جا لکندڙ گهڻي ڀاڱي ساهتيءَ جا هئا. اهو ئي مکيه سبب آهي، جو اُنهيءَ علائقي جي سنڌي ٻوليءَ کي معياري ليکي، اُن جو استعمال ادبي لکڻين ۽ سرڪاري انتظام ۾ پڻ ٿيڻ لڳو. انهيءَ ڪري ڇاهي ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ علائقائي لهجن جو تفاوت آهي، پر ادبي لکڻين

۾ سيئي سنڌي اديب ان معياري ٻوليءَ جو استعمال ڪن ٿا. پوءِ چاهي هو سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ ڄاوا نپنا هجن"

(ٻوليءَ جي لکاوٽ ۽ سرشتو: ص45ـ 46)

قريشي حامد علي خانائي به ان راءِ جو آهي ته:

"انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌي صورتخطيءَ جي باقاعدي تشڪيل ۽ شروعات ٿي. سنڌي ٻوليءَ جي نثر لاءِ "ساهتي پرڳڻي" جي سنڌي لهجي کي سرڪاري طرح "معياري لهجو" مقرر ڪيو ويو جو اڄ سوڏو نصابي ڪتابن ۾ رائج آهي ۽ اهو ئي لهجو ادبي ٻوليءَ جو درجو رکي ٿو.

(مضمون: ساهتي پرڳڻي جو پسمنظر، ٽماهي مهراڻ 2ـ3، 2006ع، ص 150)

اها ئي ڳالهه نوجوان محقق الطاف جوکئي به ڪئي آهي. هو پنهنجي مضمون "ساهتيءَ جو لهجو ۽ اُن جو صوتياتي ڀياس" ۾ لکي ٿو:

"موجوده ضلعي نوشهروفيروز جي حدن کي "ساهتي پرڳڻي" جي نالي سان پڻ سڏيو ويندو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي "وچولي لهجي" ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. تاريخي اعتبار کان علم ۽ ادب ۾ هڪ نرالو مقام رکي ٿو."

(ڪلاچي: سيپٽمبر 2007ـ ص23)

ان مٿئين تفصيلي بحث مان مون هي نتيجا ڪڍيا آهن:

(1) "وچولي لهجي" جي حدبنديءَ تي ٿورن گهڻن اختلافن باوجود اڪثر عالم ان ڳالهه تي اتفاق ڪن ٿا ته "وچولو لهجو" سنڌي ٻوليءَ جو معياري لهجو آهي، اُن جي ٻولي ادبي، اخباري، ڪتابي، تعليمي ۽ دفتري ضرورتن جو پورائو ڪري ٿي.

(2) 1853ع ۾ سر بي.ايچ. ايلس جي اڳواڻيءَ ۾ سنڌي معياري آئيويتا جي حتمي تشڪيل لاءِ مقرر ڪيل ڪميٽيءَ ۾ سنڌ جي مکيه علائقن مان ٽي جا ٻه عالم (قاضي غلام علي، ميان غلام حسين)، سيوهڻ جو هڪ عالم (ديوان ننديرام ميراڻي سيوهاڻي)، حيدرآباد جا ٽي عالم (ديوان پريداس آنندرام رامچنداڻي، ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي ۽ ميان

محمد) ڪراچيءَ جو هڪ عالم (راءِ بهادر جڳن ناٿ: مرائي، پر سنڌيءَ جو ڄاڻو) ۽ شڪارپور جو هڪ عالم (مرزا صادق علي بيگ) شامل هئا. هن ڪاميٽيءَ ۾ وچولي جو ته رڳو هڪ سيوهاڻي عالم هو پر منهنجي نظر ۾ ڪتابي ٻوليءَ تي ساهتيءَ جي ٻولي حاوي هئي، ان ڪري حيدرآبادي عالم ان پوري وچولي جي ٻوليءَ جو اپياس رڪندڙ هئا. (دادو 1931ع ۾ ڏار ضلعو نهيو نه ته اهو پراڻي لاڙڪاڻي ۽ ڪراچي ضلعن جي حدن ۾ آيو ٿي، ان ڪري منهنجي خيال موجب گريئرسن جو ڪم آندل "مرڪزي سنڌ" وارو صيغو 'وچولي لهجي' جي مڪمل نمائندگي ڪري ٿو چو ته ڪنڊياري کان ڪوٽڙي يا ڪنڊياري کان هالا، ڀٽ شاهه ۽ حيدرآباد تائين واري حدبنديءَ جو ذڪر اڪثر عالمن ڪيو آهي. ان ڪري هاڻي وچولي لهجي واري ٻوليءَ تي سمورا اختلاف ختم ڪري، 'مرڪزي سنڌ' جيڪا سري ۽ لاڙ جو وچ آهي، ان لهجي کي معياري لهجو (standard dialect) تسليم ڪرڻ، علمي، ادبي ۽ تعليمي مقصدن لاءِ ڪم آڻڻ گهرجي. مختلف ماهرن پاران صوتين، عيوضي آوازن وارن فرقن واري اجائي بحث ۽ سنڌيءَ جي صورتخطيءَ ۾ واڌارن ۽ حرفن ۾ ڪنڊن ۽ ٻڙين جي ميلاپ يا تبديليءَ وارين ڳالهين کي ڇڏي، موجوده سنڌي آئيوبنا کي مڪمل ۽ 'وچولي لهجي' کي معياري لهجو سمجهي، سنڌي ٻوليءَ جي عصري ضرورتن موجب ترقيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي.

(3) وچولو لهجو اتر/سري، لاڙ ٿر، لسبيلي، ڪوهستان، ٿر، ڪڇ، بلوچستان ۽ سنڌ کان ٻاهر آباد سنڌين وٽ يڪسان تعليمي ذريعي طور مقبول آهي ۽ سمجهيو وڃي ٿو. ان ڪري اهو ئي "سنڌيءَ جو معياري لهجو" سمجهڻ گهرجي، ڇو ته اُن ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي سگهاري راءِ موجب: "اُچارن ۾ وچٿرائي ۽ توازن". "اتر ۽ لاڙ جي اچارن جو اثر" ۽ "نوشهري ۽ سيوهڻ جي علمي مرڪزن جي ٽيڪ" آهي.

هاڻي هيٺ آئون "وچولي لهجي" کي مڪمل (Perfect dialect) لهجي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪجهه مثال ڏيندس، ڇو ته ان ۾ ٻين لهجن جو سهڻو امتزاج آهي. مثال:

(1) وچولي ۽ سري ۾ "جنهن" جو جمع "جن" (ج تي زير) ۽ "تنهن" جو جمع "تن" (ت مٿان زير) مان ٺهندو آهي، پر درسي ڪتابن ۾ ڏاکڻي سنڌ جي اچارن موجب "جِنهن"، "جِن"، "تِنهن" ۽ "تِن" (ج ۽ ت هيٺان زير) ڪم آيا، سهڻو امتزاج ڪيو ويو آهي ۽ پنائي صاحب وٽ به اهو استعمال آهي.

(2) وچولي جي ساهتي حصي ۽ اتر ۾ "ڪاٿي، ڪاڏي، جاڏي تاڏي، جاتي، تاتي" جو استعمال ٿيندو آهي، پر درسي ڪتابن ۾ سيوهڻ طرف جو انداز "ڪيڏي، جيڏي، ڪٿي ۽ جتي" ڪم آندو ويو آهي

(3) ساهتيءَ ۾ "چيو اٿائين" جو صيغو ڪم آندو ويندو آهي، بلڪ "چيو ٿئين" چوندا آهن، جڏهن ته لاڙ ۾ "چيو آهيس" چون، پر ڪتابي ٻوليءَ ۾ "چيو اٿس" ڪم اچي ٿو، جو سيوهڻ کان مالا ۽ ڀٽ شاهه تائين جي نمائندگي ڪري ٿو.

(4) لاڙ ۾ آبهوا گهميل هئڻ ڪري لفظن مان 'نڪ جو اچار ۽ وسرڳ' گهٽ ڪم آڻين. مثلاً: ٿهجو، نهجو، با (ٻاهه)، پا (پاءُ)، وچولي ۾ وري 'مُنهنجو'، 'ٿُهنجو' ڪم آڻين، "م ۽ ت" کان پوءِ وارو 'ن' (نڪائون آواز) گهٽ استعمال ڪن، پر درسي ڪتابن ۾ سيوهڻ کان حيدرآباد تائين (جنهن ۾ هالا ۽ ڀٽ شاهه اچي وڃن ٿا) جو اُچار 'تنهنجو' ۽ 'مُنهنجو' ڪم آندو ويو آهي. اهڙيءَ طرح وچولي (ساهتي کان ڪوٽڙيءَ تائين) ۾ "باهه" ۽ "پاءُ" چئبو ڪتب اچي ٿو. ان ڪري 'وچولي لهجي' (Standard dialect) ۾ اهو طريقو ڪتابن ۾ ڪم آندو ويو آهي.

(5) سري ۾ "پٽهس" لفظ ڪم اچي، پر ساهتيءَ کان حيدرآباد تائين "پٽس" جو استعمال ٿئي، ان ڪري درسي ڪتابن ۾ ٻئي طريقا (گهٽي ڀاڱي 'پٽس') ڪم اچن.

(6) لاڙ کان حيدرآباد تائين عام طرح "پئسا" (اصل انگريزي لفظ) ڪم آڻين، جڏهن ته وچولي ۽ اُتر ۾ "ڏوڪڙ" چون، ان ڪري درسي ڪتابن ۾ گهڻي ڀاڱي "پئسا" ڪم اچي پر "ڏوڪڙ" به ڪٿي ڪٿي استعمال ٿئي ٿو.

(7) وچولي ۾ سڪرنڊ- نوابشاهه پاسي اڪثر ڪري سمات

ذاتيون- ڪيريا، ساند ۽ اُنڙ وغيره "مينهن" کي مِينهن (م جي هيٺان زير) ۽ "ڇيٽي" کي "ڇيٽو" (ڇ جي هيٺان زير) ڪم آڻين، پر درسي ڪتابن ۾ معياري لفظ "مينهن" ۽ "ڇيٽو" ڪم آندا ويا آهن. اهڙي طرح ان ئي تر ۾ اڻ پڙهيل ماڻهو "پڪڙيو" کي "پَڪتو" چون، پر درسي ڪتابن ۾ معياري وچولي لهجي موجب "پڪڙيو" لفظ ڪم آندو ويندو آهي.

(8) نوابشاهه طرف "پيون" (نونُ چٽو) ۽ لاڙ طرف پٺو (ي بدران ء) چَون، پر درسي ڪتاب ۾ معياري لفظ "پيو" ڪم اچي، جو ته "پيو" جو جمع "پيا" ٿئي.

(9) لاڙ ۾ "ٿئو" چون، پر وچولي معياري لهجي موجب ڪنڊياري کان هالا ۽ پٽ شاهه تائين ڪم ايندڙ لفظ "ٿيون" ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿو. 'ٿيون'، 'ٿيان' ۽ 'ٿئين' جو استعمال درسي ڪتابن ۾ عام آهي.

(10) لاڙ ۽ سري طرف 'ياءُ' يا 'ادا' بدران 'يائو' لفظ عام ڪم آڻين، جيئن: 'يائو درمحمد ٻُرڙو'، 'يائو قمر پٽي' پر درسي ڪتابن ۾ ساهتي کان حيدرآباد تائين لفظ 'ادا' ۽ 'ياءُ' ڪم اچي ٿو.

(11) ساهتيءَ جا ڪجهه نجا لفظ "راڳو" (لُنب، ليپو)، 'اُڪرس' (گهٽ، گرمي)، "ڪوڙ" (جهجهو) معياري سنڌيءَ ۾ ڪم اچڻ سبب اُتر ۽ ٻين علائقن ۾ به استعمال ۾ اچن ٿا.

(12) لاڙ ۾ "ماڻهو" کي "ماڙهو" ۽ ڪڇيءَ ۾ "مارُو/ماڻو" چون، پر معياري لهجي جو لفظ 'ماڻهو' ڪتابن ۾ ڪم اچي ٿو.

(13) اتر ۾ "رَتُ"، "سماجُ" ۽ "اولادُ" لفظ مؤنث ٿي ڪم اچن ٿا، پر وچولي، لاڙ ۽ ٻين هنڌن تي مذڪر طور ڪم اچن ٿا. ان ڪري معياري سنڌيءَ ۾ اهو طريقو رکيو ويو آهي ۽ "رت ڳاڙهي" ۽ "منهنجي اولادِ" وارا صيغا ختم ڪيا ويا آهن.

(14) سِري ۾ "آيم" ۽ "چوندوسانس" ڪم آڻين (جيڪي وياڪرڻي اصول موجب ته صحيح آهن) پر وچولي ۽ حيدرآباد تائين مروج لهجي موجب "آيس" ۽ "چوندومانس" ڪم آندا ويا آهن.

(15) اُتر ۾ چون "لالڻ ليٺو پايون هليو ويو" پر معياري لهجي موجب

استعمال ٿئي: "لالڻ ليئو پائي هليو ويو".

(16) اوباوڙي طرف پنجاب ۽ سرائڪيءَ جي اثر هيٺ فعلي گردان صحيح ڪم نہ آندا ويندا آهن. جهڙوڪ:

- "هلنداسين" بدران چون "ڄلنداسين".
- "هوري هوري" بدران چون "هولي هولي".
- "ڳڙ پٽيندو بہ وڃي، ڪائيندو بہ وڃي". بدران چون "ڳڙ پٽندو بہ وڃي، ڪئندو بہ وڃي".

ان ڪري وچولي معياري لهجي ۾ اهي اوٺايون دور ڪيون ويون آهن، بلڪ آهن ئي ڪونہ.

وچولي لهجي، سنڌي ٻوليءَ کي لفظن سان گڏ اصطلاحن ۽ پهاڪن جو وڏو ڀنڊار ڏنو آهي، جيڪو سڄيءَ سنڌ جو سموريءَ سنڌي ٻوليءَ جو لازوال ورثو آهي. جهڙوڪ:

- ڪاڏي چنڊ ڳچي، ڪاڏي حافظ ٻچي.
- چٽي "چنيجن" جي، "ڀُرڻ" تي پيئي (موري تعلقي جا بہ ڳوٺ)
- اهڙي جُٽ ڪيائينس، جهڙي ٻُرڙي ڪئي ٻارن سان. (نوشهري، موري ۽ ڪنڊياري ۾ ٻرڙا گهڻا آهن)
- واڇان: چريون ڏئي چار واڇان وتيسون هڪڙي (حيدرآباد، هالا طرف جو پهاڪو)
- هتي گنگوءَ وارو گوڙ لڳو پيو آهي. (گنگو پڪوڙائيءَ وٽ هميشہ گوڙ لڳو پيو هوندو هو.)
- پائر ڪوٽ جا ڪنگرا، پُٽ گهر جي سُونهن
- اڇي ڏاڙهي، اٺو خراب
- آيا مير پڳا پيرَ (حيدرآباد طرف جو پهاڪو)
- اڍائي گهرن جو خير
- اُهي ٽُنيا ئي مري ويا، جيڪي گهڻا ڏيندا هئا. (ڪنڊياري طرف جو پهاڪو)
- پاڳ ڏي پيڙو تہ دال مان سيرو

- پاڙين مٿان پٽ، ڪانگن ڪيرائي، وڌي.
- راهوجن ۾ رات، قادر ڪنهن جي نہ وجهي.

هن سڄي بحث مان مون اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ جن عالمن 'وچولي جي لهجي' کي سنڌي ٻوليءَ جو 'معياري لهجو' قرار ڏنو، معياري سنڌي تعليم ۽ ادب لاءِ مقرر ڪيو هو اُهي وڏا عالم هئا. انهن سڄيءَ سنڌ جي لهجن جو اڀياس ڪيو هو ۽ وٽن وچولي سنڌ جو تصور محدود، يعني ساهتي پرڳڻي تائين محدود نہ هو پر اُهو لاڙ ۽ سري جي وچ واري مرڪزي سنڌ تائين وسيع هو. هي لهجو سنڌيءَ جو معياري لهجو آهي، جنهن کي تعليم ميڊيا ۽ ادب جي ميدان ۾ ترقي ڏيارڻ، موجوده ٽيڪنالاجيءَ جي دور جي تقاضائن موجب ڦهلائڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ جي ٻولي بنائڻ لاءِ اسان کي هرممڪن ڪوششون ڪرڻ گهرجن. ان لاءِ سنڌ ۾ هند. جي ادبي ادارن ۽ ڪمپيوٽر جي سنڌ ۾ دنيا ۾ موجود ماهرن جي وچ ۾ رابطي ۾ ڪانڊاپي جي سخت ضرورت آهي. ۽ ان رابطي لاءِ مرڪزي ڪردار "سنڌي ٻولي اٿارٽي" ادا ڪري سگهي ٿي.

مددي ڪتاب

1. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، سنڌي ادبي بورڊ 1965
2. سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا: ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2006
3. برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو: گريئرسن، مترجم: ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2000
4. آفتاب ادب: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سنڌي ادبي بورڊ
5. سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد: ڊاڪٽر غلام علي الانا، سنڌيڪا اڪيڊمي، 2007
6. سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي: ڊاڪٽر غلام علي الانا، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
7. سنڌي ٻولي: لساني جاگرافي، آراڊايون ۽ لفظي ترتيب: محمد عمرچند، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 2004
8. ٻوليءَ جي لکاوٽ ۽ سرشتو: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي

9. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو
10. سنڌي الف ب جي ارتقا: عبدالڪريم لغاري
11. ٿري ٻولي: عبدالجبار جوڻيجو ۽ هدايت پريم، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1994ع
12. ماٽيلي ۽ اباوڙي جي ٻولي: پروفيسر محمد فاضل شيخ، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1992ع
13. لاڙي ۽ ڪڇي (سنڌيءَ جا ٻه محاورا): ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
14. ڀاڪن جي پاڙ: عبدالڪريم سنديلو
15. سنڌي ڀاڪا ۽ محاورا: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي
16. ڄتڪي ٻولي: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 2003ع
17. دريائي ٻوليءَ جو لهجو" الهنواز رڪنائي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
18. سندهي زبان وادب کي تاريخ: ڊاڪٽر غلام حيدر سنڌي
19. ماڇر، ڪڪرالي ۽ ڪاري جي ٻولي: حافظ حبيب سنڌي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1994ع
20. سبيءَ جي ٻولي: ڊاڪٽر دادمحمد خادم بروهي، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، 1992ع
21. اترادي ٻولي: ڊاڪٽر هدايت پريم، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد
22. هڪ جلدي سنڌي لغات: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ٻيو ڇاپو سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
23. سنڌي ٻولي: سراج ميمڻ
24. سنڌي صوتيات: ڊاڪٽر غلام علي الانا
25. سنڌي ڏوني وگيان: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي
26. سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون (جلد1): ڊاڪٽر انور فگار سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
27. سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون (جلد 2): خان محمد جروار سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، 2007
28. ڪلاچي، جلد ڏهون، شمارو ٽيون، سيپٽمبر2007، الطاف جوکئي جو مضمون، "ساهتي پرڳڻو ۽ ان جو صوتي اڀياس"